

Els escacs i el cavaller

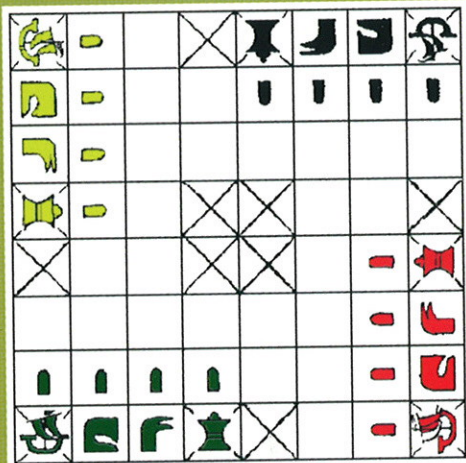

Un viatge
en el temps i l'espai

Museu de Lleida
Diocesà i Comarcal

Orígens i llegenda

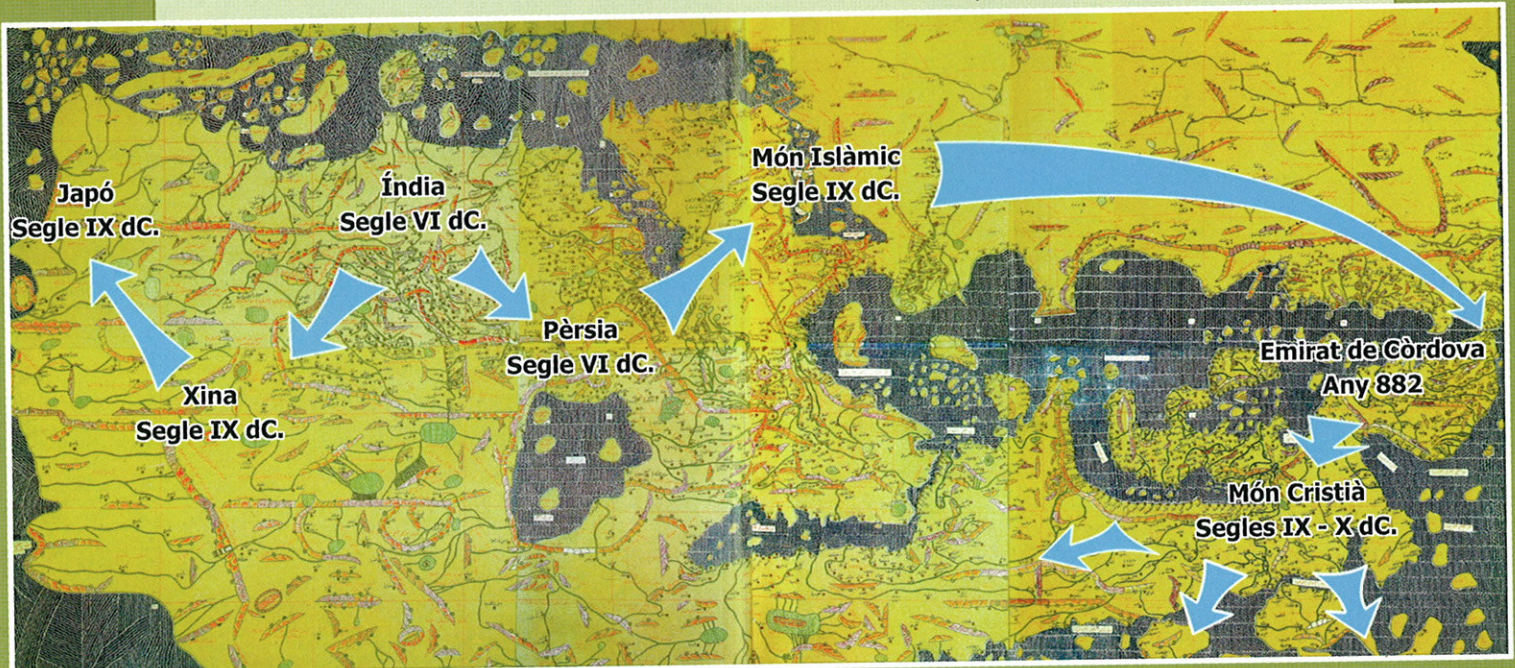
Taula de xaturanga.

L'origen dels escacs està envoltat de llegenda i misteri. No coneixem amb seguretat qui, on, quan ni com s'inventaren els escacs, però el que sí podem afirmar és que els aspectes més antics del joc els coneixem principalment per escrits àrabs. Les troballes arqueològiques ens adrecen a un viatge per diversos indrets de la geografia oriental que començà a l'Índia ara fa 1.500 anys.

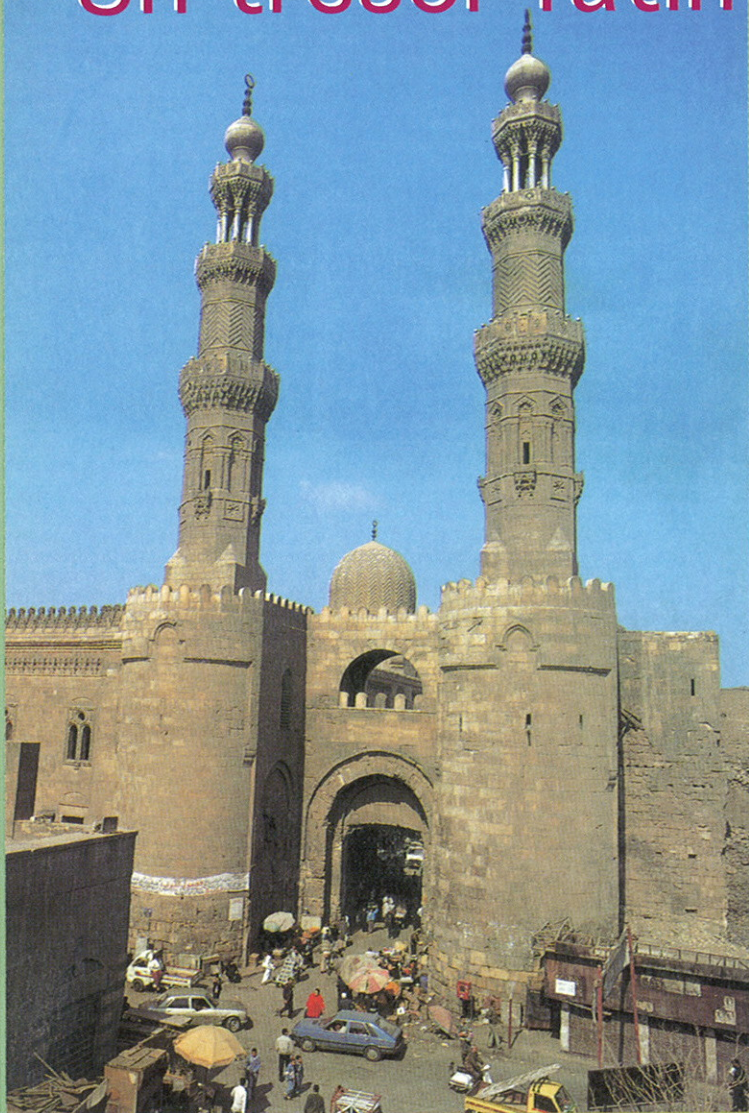
La majoria dels escriptors àrabs solien adscriure la invenció dels escacs a algun remot rei o reina de l'Índia. Aquest joc antecessor dels escacs moderns s'anomenà *xaturanga*, i data del segle VI de la nostra era. Consistia en una representació virtual de les lluites clandestines que quatre adversaris portaven a terme per aconseguir el poder suprem. Els jugadors es reunien a les cases de joc, on l'Estat controlava les partides descomptant prèviament un 5% de les sumes apostades.

Anys més tard, una variant d'aquest joc anomenada *xatran*, fou introduïda a Pèrsia per una ambaixada índia a la cort del xa persa Khosrô Ier Anaushirwan (531-579). La conquesta de Pèrsia per l'Islam sota el califat d'Omar, l'any 642, comportà l'arabització del nom: *shatransh* i la propagació del joc en totes direccions: cap a Orient seguint la ruta de la seda, i cap a Occident, a través del nord d'Àfrica, l'Al-Andalus i Sicília.

Mapamundi islàmic del geògraf al-Idrisi, any 1154 dC.

Un tresor fatimita

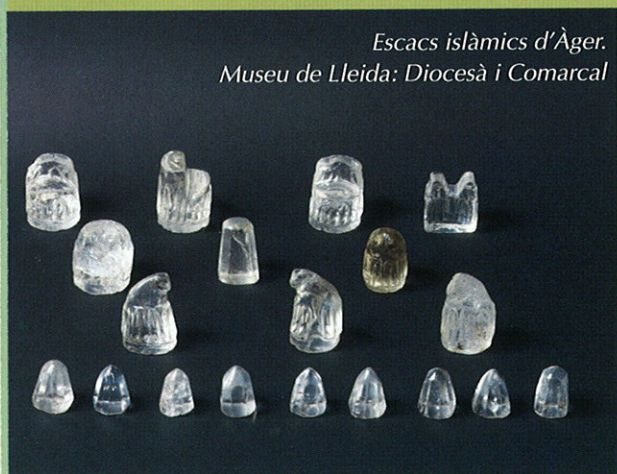
Recinte emmurallat del Caire. Segles X-XI.

El joc d'escacs d'Àger és originari del període fatimita d'art islàmic, una dinastia islàmica que regnà a Egipte durant dos segles, del 969 al 1171 dC. Aquesta família d'orígens obscurs i misteriosos va convertir el Caire (al-Qâhira) en el principal centre intel·lectual, artístic i econòmic de l'Islam.

Els fatimís, una de les civilitzacions més originals i refinades de la història, transformaren el Caire en la ciutat de les mil i una nits. L'Occident medieval quedà fascinat per la riquesa artística provinent dels palaus d'Orient, i a través de l'espoli de les croades o dels intercanvis comercials va adquirir un gran nombre d'objectes fatimites. A través de Sicília i de l'Al-Andalus, i provinents dels tallers dels artesans d'Egipte, es van introduir: jocs d'escacs, vitralls exclusius de la terra de l'Islam, ceràmiques policromades, joies d'harem, magnífiques pedres precioses, flascons de perfums, productes de la fantàstica indústria tèxtil, com les teles confeccionades amb seda filada d'or i brodades amb motius naturalistes, etc.

Els califes van afavorir el desenvolupament i la producció d'objectes sumptuosos realitzats amb la tècnica del tallat i polit del cristall de roca. Les restes arqueològiques fatimites testimonien un esplendor que deixa estupefacte, una mostra d'un refinament que no era qüestió de luxe, sinó d'art de viure.

Escacs islàmics d'Àger.
Museu de Lleida: Diocesà i Comarcal

Escacs islàmics d'Àger. Museu Nacional de Kuwait.

La tècnica

El cristall de roca és una variant del quars, incolora i transparent, que es caracteritza per presentar un aspecte dens i compacte. En el món antic exercí una gran atracció pel seu valor estètic i per l'atribució d'estranyes poders curatius.

La indústria del vidre i dels objectes de cristall de roca, originària de Mesopotàmia i d'Iran, experimentà

un gran creixement a l'Egipte fatimita. Els artesans van desenvolupar, amb un alt grau de perfecció, els procediments utilitzats en la manufactura d'aquests objectes, vigorosament tallats i amb una decoració esquemàtica de motius florals i animals. La tècnica utilitzada per realitzar aquests objectes consistia en la utilització d'un torn i de pols de pedres com el corindó i el diamant mesclat amb oli abrasiu.

Al-Andalus, la porta de l'Islam

L'any 711 dC la península ibèrica va rebre la darrera invasió important de la història provinent de l'Islam. Aquesta ocupació no es limità a una ocupació militar i sotmetiment dels decadents regnes visigots, sinó que els nouvinguts aportaran els millors elements de la cultura islàmica. Durant vuit segles (711-1492) la península es convertí en frontera entre dos mons, dues cultures, dues interpretacions diferents de la vida: l'Islam i el cristianisme.

L'emirat de Còrdova, fundat per Abd al-Rahman I l'any 756 dC, es convertirà en la porta d'entrada d'un gran nombre de savis, científics, poetes, artistes i mercaders que, vinguts de tot l'Islam, van deixar una nova empremta en la nostra civilització. Meravellats pels relats sobre la grandesa d'aquesta cultura, les corts dels principals regnes cristians se'n van disputar la presència i van comerciar amb els principals cabdills andalusins per emular la riquesa i l'exotisme dels seus enemics.

La invasió musulmana arrossegà entre moltes altres coses el joc d'escacs. El joc s'introdueix a Còrdova l'any 822, de mans d'un músic procedent de Bagdad anomenat Ziryab, que exercí una gran influència en les modes i els costums del moment. Aquest entreteniment es va consolidar ràpidament, fins a convertir-se en una de les distraccions més freqüents i prestigioses de l'ambient cavalleresc dels castells feudals.

"Tres coses s'inventaren a l'Índia sense que abans no existís res semblant a cap altre lloc. Aquestes tres coses són: el joc d'escacs, les nou xifres amb les quals es pot comptar fins a l'infinit, i el llibre de les fàbules *Dalila i Dimma*. En canvi, les troballes en medicina i astrologia són discutides pels grecs i els perses."

Al-Adli (840dC)

Torre de Calahorra (Còrdova).

Els escacs i el cavaller

EL LLEGAT D'ARNAU MIR DE TOST

El joc d'escacs va ser testimoni dels orígens de Catalunya. Aquestes peces de cristall van ser objecte d'especial estimació per part de la noblesa i de tots aquells que fruien de la vida

cortesana dels comtats catalans. Els escacs eren considerats a l'edat mitjana com un art de viure, i s'ensenyà als joves de la cort al mateix temps que el llatí i l'art dels tornejos. El joc esdevé un model de comportament per als cavallers.

Els escacs d'Àger van arribar a mans d'un dels principals actors de la reconquesta cristiana de la Catalunya musulmana, Arnau Mir de Tost (? – 1072). Aquest senyor feudal, garant de la frontera catalana amb l'Islam, intervingué en diversos afers de la formació del nostre país i es relacionà amb importants personatges de l'època: els comtes d'Urgell, els reis d'Aragó, Sanç de Navarra o l'abat Oliba. També se l'esmenta en els Usatges com un dels nobles cavallers cridats per Ramon Berenguer I a l'assemblea que organitzà per promulgar-los en el seu palau de Barcelona.

Dos documents de l'època, el testament d'Arsenda, esposa d'Arnau Mir de Tost, i l'inventari de béns que realitzà el cavaller amb la finalitat d'iniciar el pelegrinatge de Sant Jaume de Compostel·la l'any 1071, testimonien l'existència de diversos jocs d'escacs de cristall de roca formant part del seu patrimoni.

Ermengol II i el seu vassall Arnau Mir de Tost. Liber feudorum maior. Any 1033.

Cavallers jugant a escacs. Libro de acedrex, de los dados e de las tablas. Any 1283.

Els escacs medievals

Els escacs, tal i com els coneixem en l'actualitat, gairebé no han variat des de la seva introducció a la península ibèrica al segle IX dC. Això es degué a la total assimilació que van fer del joc d'escacs àrab els savis i doctors de les corts dels regnes d'Occident. En aquest sentit, va ser determinant la traducció de diverses obres de l'àrab al llatí, dutes a terme per copistes andalusís que, en gran mesura, va recopilar el rei Alfons X el Savi en el llibre titulat *Libro de acedrex, de los dados e de las tablas*.

Les partides que feien els jugadors d'escacs a l'Occident medieval procedien dels *mansubat*: grans compendis de posicions concretes que presentaven el camí seguit per algun famós jugador per aconseguir la victòria. Cal tenir en compte, però, la mentalitat diferent amb la qual es practicava: els àrabs donaven prioritat al culte a la bellesa o a l'increment de la pròpia destresa en l'aplicació al joc de maniobres complicades. Els europeus, en canvi, eren molt més pragmàtics, ja que donaven més importància al guany de temps i diners: la dificultat de les maniobres guanyadores permetia als aficionats apostar per un o altre contrincant. L'atracció que despertava el joc entre la gent era tan gran que moltes partides movien una gran quantitat de diners en apostes, fet que comportà la persecució del joc, sobretot per les autoritats religioses.

Les peces

Rei. El rei és la peça central del joc. La seva captura és l'objectiu final de la partida. Originàriament en els textos sànscrits el rei era el *radjah*. El terme va ser traduït al persa com *shah*, i aquest nom ha restat en diverses llengües orientals: àrab, indi, etc.

Dama o reina. És la peça que ha sofert més transformacions des del naixement del joc. En els escacs perses la dama s'anomenava *firzan*, que vol dir conseller personal o ministre del rei. A l'Índia i als països àrabs representava el mateix: el ministre o el general. El *firzan* es feminitzà a partir de la segona meitat del segle XV i esdevingué la poderosa dama o reina.

Els escacs medievals

Les peces

Alfil. En el joc oriental era representat per un elefant (*pil* en persa i *fil* en àrab, i *al* és l'article). A l'edat mitjana l'elefant era un animal desconegut a Europa i les dues puntes que simbolitzaven la seva defensa en les peces àrabs han estat interpretades de diferents maneres. La transformació més corrent ha estat la d'una mitra de bisbe, amb les dues puntes característiques. En la terminologia anglesa la peça ha estat anomenada *bishop* (bisbe) i en la francesa *le fou* que prové del provençal *fol*.

Cavall. És l'única peça que no ha sofert canvis essencials des de la creació del joc, ni de forma ni de moviment. El seu nom prové de la traducció del terme persa *asp* (cavall), i els àrabs, introductors del joc a la península, l'anomenaren faras (guerrer a cavall). Al segle X, a les peces d'estil àrab el cavall era representat per un cap de cavall i, posteriorment, per un cavall muntat per un genet.

Torre. La forma original de la torre representava un carro de guerra, anomenat en persa *rukḥ*. Per contra, al joc primitiu indi del *xaturanga*, el carro va ser substituït per un vaixell. En el joc àrab del segle X trobem una peça de forma rectangular coronada amb dues puntes simètriques triangulars. El mot oriental s'anomenà *roccus* en llatí i, més tard, *roque* (la torre, la fortalesa) en castellà. D'aquesta darrera denominació prové possiblement la designació actual i la forma convencional de la peça, apareguda com a tal a finals del segle XV. El carro era la peça més poderosa de la taula, amb la qual cosa reflectia la importància que desenvolupava en les batalles dels exèrcits orientals.

Peó. Representa en el joc la base de tota força guerrera: el soldat d'infanteria, anomenat *piyada* en persa i *baidaq* en àrab. Tots els exèrcits disposen d'una infanteria que forma la major part del contingent. A finals del segle XIII, però, al peó se li atribueix, com a altres peces del joc, un paper més social que guerrer. Tot i que els vuit peons tenien evidentment una funció idèntica, no havien d'estar representats sobre el taulell per figures similars: així doncs, nombrosos textos de l'edat mitjana els descriuen com a artesans, esculpits cadascun de manera diferent...

La taula d'escacs

El costum àrab en allò referent a la taula d'escacs consistia en marcar únicament línies perpendiculars, verticals i horitzontals, que delimitaven 64 caselles. Els quadres no es colorejaven, ja que l'alternança de quadres blancs i negres és un altre afegit europeu posterior. Aquest fou implantat a partir del segle XI als regnes cristians i destinat, sembla ser, a facilitar el càlcul de les jugades. De manera excepcional, tal com recull el *Libro de acedrex, de los dados e de las tablas* compilat pel rei castellà Alfons X el Savi, apareixen diverses variants del joc tant en les dimensions com en el nombre de les peces.

El material utilitzat pels àrabs per a la construcció de les taules no era ni de fusta ni de metall, sinó un teixit tou que, segons els manuscrits medievals, consistia en una mena de tela, mantell o tapís. La societat andalusina, acostumada als grans luxes, adoptà per als escacs materials més resistents com el cuir o la fusta. Posteriorment, l'adopció de materials més consistents es deurà a una invenció cristiana europea. Segons l'inventari dels béns d'Arnau Mir de Tost (1071), les taules utilitzades amb els escacs d'Àger estaven construïdes en plata, una dada que realça encara més el seu caràcter excepcional.

Segle XIX

Temps de renaixença

Artur Mora

*Excursionistes del Centre Excursionista de Catalunya al cim del Vignemale.
Any 1907.*

Lluny de l'esplendor medieval que el va veure néixer, l'objecte fatimita va romandre en l'oblit durant gairebé 700 anys a la col·legiata de Sant Pere d'Àger, fins que un viatger il·lustrat anomenat Jaime de Villanueva el redescobrí l'any 1821 en publicar el seu *Viage literario á las iglesias de España*.

La segona meitat del segle XIX es caracteritzà per l'aparició a Catalunya d'un moviment cultural romàntic, d'orientació regionalista i catalanista, anomenat la Renaixença. Aquest corrent reivindicava les arrels de la identitat catalana a través de la llengua, la literatura, els costums, les idees religioses, les institucions civils i polítiques i la

recerca de referents històrics pel que fa a la grandesa de la Catalunya medieval. En aquest context sorgí un moviment associatiu que ha esdevingut cabdal en el procés de recuperació del patrimoni històric i monumental de la Catalunya contemporània: l'excursionisme científic.

Les associacions excursionistes catalanes, sensibilitzades per l'espoli que estava patint el patrimoni català, van combinar l'exploració dels paratges naturals de la geografia catalana amb la recuperació dels monuments i l'etnografia del país. Les sortides que es feien aprofitant els diumenges i dies de festa es caracteritzaven per un fort tarannà reivindicatiu nacionalista. De resultes d'una expedició de l'Associació d'Excursions Catalana a la vall d'Àger l'any 1887, el butlletí informatiu d'aquesta entitat publicà un interessant estudi de 14 peces del joc d'escacs d'Àger a cura de l'historiador Josep Brunet i Bellet. La publicació i la difusió de la troballa arqueològica despertà l'interès dels col·leccionistes d'art, la qual cosa va precipitar-ne la venda a la col·lecció de la comtessa de París, Mme. de Béhague. Amb això s'inicià un nou viatge que el portà pels millors museus d'art del món fins que arribà, l'any 1986, a la seu actual, el Museu Nacional de Kuwait.

Vista general d'Àger. Any 1889 (C.E.C.).

Els escacs al Museu

Església romànica de Sant Martí. Museu de Lleida: Diocesà i Comarcal.

El joc d'escacs ha patit, com la resta de la col·lecció, els diferents trasllats i ubicacions dels fons diocesans i els efectes traumàtics de la guerra civil sense que aquests esdeveniments hagin malmès, quantitativament i física, la integritat del conjunt. Han concorregut a nombroses exposicions i un bon nombre d'investigadors nacionals i estrangers s'han sentit atrets per la singularitat d'aquestes peces, la qual cosa ha propiciat a través de diverses publicacions el coneixement i la divulgació del nostre joc d'escacs arreu del món.

Actualment podem gaudir d'aquest preuat tresor fatimita a l'església romànica de Sant Martí en el marc de la mostra PROEMIUM, inaugurada l'any 1996, amb el concurs de totes les institucions lleidatanes.

Bibliografia

BLAÑÀ, Pere. (1997) *L'Islam a Catalunya (segles VIII – XII)*, Barcelona, Ed. Rafael Dalmau, col. Nissaga, núm. 13.

BRAMON, Dolors (1998) *L'Islam i la Cultura, Història. Política i Cultura dels Països Catalans*, vol. 2 La formació de la societat feudal segles VI – XII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 364 – 384.

BURKHARD, T. (1990) *La sociedad hispano-árabe*. Madrid. Alianza Editorial.

CALVO, Ricardo (1997) *Lucena. La evasión en ajedrez del converso Calisto*, Ciudad Real, Perea Ediciones.

CASAMAR, M; VALDÉS, F. (1996) *Arrotomas Irakes, Miscel·lània Homenatge a mossèn Jesús Tarragona*, Lleida, ed. Ajuntament de Lleida, p. 67 – 88.

CASTELLÓ, F. (1998) *El territori de l'actual Catalunya vist pels geògrafs àrabs, l'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, p 18 – 25.

DD. AA. (1987) ALFONSO X. *Libros del ajedrez, dados y tablas*, facsímil, Madrid, Biblioteca Nacional.

DD. AA. (1996) *Lleida: de l'Islam al Feudalisme (segles VIII al XII)*, Coneixes la teva ciutat..., Lleida, Ateneu Popular de Ponent.

DD. AA. (1991) *Le livre des Échecs amoureux*, facsímil, Paris. Bibliothèque Nationale, Éditions du Chêne.

FRAIN, Irene (1998) *Les Fatimides. Ils ont créé Le Caire*, exposició Tresors Fatimides, Institut du Monde Arabe, París

FITÉ I LLEVOT, F. (1985/5) "El lot de peces d'escacs de cristall de roca al Museu Diocesà de Lleida, procedents del tresor de la Col·legiata d'Àger (s. XI)". *Acta Mediaevalia*, 5-6, p. 281 –312.

GANAU, Joan (1997) *Els inicis del pensament conservacionista en l'urbanisme català (1844-1931)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

GARCÍA BIOSCA, Joan E. (1998) *La creació d'una frontera: Al Tagr Al-a'llà, L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya, p 56 – 63.

HERNÁNDEZ, Fernando (1997) *Educación y cultura visual*, Sevilla, Publicaciones M.C.E.P.

HOOPER-GRENNHILL, Eilean (1998) *Los museos y sus visitantes*, Gijón, Ed. Trea.

JENKINS, M. (1983) *Islamic Art in the Kuwait National Art Museum*, Londres, The Sabah Collection.

MALTESE, Corrado (1990) *Las técnicas artísticas*, Madrid, Editorial Cátedra.

PECHINÉ, Jean-Michel (1999) *Les échecs. Roi des jeux, jeu des rois*, París, Ed. Gallimard.

ROOS, Michel (1990) *Histoire des échecs*, París. Que sais-je?

SANAHUJA, Pedro (1961) *Historia de la Villa de Àger*, Barcelona, Editorial Seráfica.

SÉNAC, Philippe (1998) *Musulmans i Cristians, Història. Política i Cultura dels Països Catalans*, vol. 2, La formació de la societat feudal segles VI – XII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

TALBOT, David (1966) *L'art de l'Islam*, París, Librairie Larousse.

ZOZAYA, Juan (1998) *L'objecte d'art com a expressió del poder califal. L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya.